

Antanas PAKERYS
 Vilniaus pedagoginis universitetas

DĖL AKCENTINĖS LIETUVIŲ KALBOS VARDAŽODŽIŲ PRIE- SAGŲ GALIOS

Morfonologinių kirčiavimo principų taikymas lietuvių kalbai išsamiai apžvelgiamas B. Stundžio s darbuose (1993, 54–56; 1995, 1–4). Ypač reikšminga yra tai, kad vardažodžių priesagų, kaip darybos priemonių, akcentinės galios vertinimo pagrindus A. Girdenis yra išdėstęs „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“ (DLKG¹⁻⁴ 49–53; žr. dar Girdenis 2001, 237–242; LKE² 272–273), taip pat kitose šio akademinio leidinio versijose: „Грамматика литовского языка“ (ГЛЯ 61–68), „Lithuanian Grammar“ (LG 77–83).

Morfonologinė priesaginių vardažodžių kirčiavimo analizė sėkmingai plėtojama B. Stundžio s (1993, 1995, 1996) darbuose. Lyginant A. Girdenio ir B. Stundžio s pateiktas akcentines vardažodžių priesagų klasifikacijas galima pastebėti bendrųjų ir skiriamųjų bruožų. Tam tikrų skirtubių atsiranda dėl kelių priežasčių. Pirmia, kai kurie terminai vartojami ne ta pačia reikšme (žinoma, ir atvirksčiai – tie patys reiškiniai kartais įvardijami skirtingai) ir tai gali kiek trikdyti skaitytoją. Antra, stengiantis plačiau aprėpti darybos afiksus, prireikia apibendrinamųjų terminų. Trečia, norint detaliau aprašyti akcentinę vedinių įvairovę, tenka ieškoti papildomų terminų.

Šio straipsnio tikslas ne tik palyginti esamas akcentines vardažodžių priesagų klasifikacijas, bet ir kiek kitaip pažvelgti į akcentinę priesagų, kaip darybos priemonių, galią, į tyrimo objektą įtraukti kol kas nuošaly paliktus atvejus, kurių analizė padėtų plėsti afiksų klasifikacijos schemą.

A. Girdenis (DLKG¹⁻⁴ 52) rašo, kad „pagal poveikį pamatiniams kamienams daugelį vardažodžio priesagų galima suskirstyti į du tipus:

1) stiprinančios priesagos (*P*) silpnuosius kamienus paverčia stipriaisiais ($a_1 + P \rightarrow A_2$), pvz.: a) *žolė* (4) $\rightarrow$ *žolýnas* (1), b) *žmónės, žmonių* (3) $\rightarrow$ *žmóniškas* (1), c) *dárbas, darbų* (3) $\rightarrow$ *darbiniškas* (2), *skolà, -òs* (4) $\rightarrow$ *skoliniškas* (2) (plg. *mókslas* (1) $\rightarrow$ *mókslininkas* (1), *kòpos* (2) $\rightarrow$ *kòpininkas* „kopų (Kuršių Neringos) vietinis gyventojas“);

2) silpninančios priesagos (*p*) stipriuosius kamienus paverčia silpnais ($A_1 + p \rightarrow a_2$), pvz.: *ámžius, ámžių* (1) → *ámžinas* (3^a), *stirna* (1) → *stirnenà* (3^a), *lāpė* (2) → *lapenà* (3^b)“.

B. Stundžia (1995, 9) praplečia šias sąvokas. Jo nuomone, „stiprinantieji afiksai sustiprina arba išlaiko stiprų pamatinį kamieną (taigi dariniai kirčiuojami 1-ąja arba 2-ąja ap)“ . Iliustruodamas šį teiginį, B. Stundžia pateikia priesagos *-ynas* vedinių pavyzdžių, padarytų iš daiktavardžių, turinčių ir stiprųjį, ir silpnąjį kamieną: *liepynas* (: *líepa* 1), *alksnynas* (: *álksnis* 2), *beržynas* (: *béržas* 3), *pušynas* (: *pušis* 4).

Toliau rašoma, kad „silpninantieji afiksai, atvirkščiai, susilpnina arba išlaiko silpną pamatinio žodžio kamieną <...>, plg. priesagos *-inas, -à* būdvardžius, turinčius silpnąjį kamieną (*dūlkinas, -à* 3^a, *duūmlinas, -à* 3^b, *mėšlinas, -à* 3^a, *puūvinas, -à* 3^b), ir jų pamatinius žodžius, kurių kamienai yra ir stiprieji (*dūlkė* 1, *duūblas* 2), ir silpnieji (*mėšlas* 3, *puūvas* 4)“ (Stundžia 1995, 10).

Iš tikro tokiems afiksams „būdinga savybė nepaisyti pamatinio žodžio kamieno akcentinės galios bei kirčio vietos ir lemti vedinio kirčiavimą“ (Stundžia 1995, 9). Šią savybę autorius, sekdamas P. Garde'u (1980, 120), vadina akcentine dominacija. Apie dominacinius ir nedominacinius afiksus bus kalbama vėliau, bet dabar ypač reikėtų pabrėžti tą mintį, kad nustatant afiksų poveikį vediniams, svarbiausia yra vertinti žodžių darybos rezultata.

Buvę pamatinių žodžių kamienai tampa vedinio stipriojo arba silpnojo kamieno dalimi. Iš to ir susidaro įspūdis, kad vienais atvejais vediniuose pamatiniai kamienai sustiprinami arba išlaikomi stiprieji, kitais atvejais jie susilpninami arba išlaikomi silpnieji. Vedinyje akcentinė pamatinio kamieno galia paprastai neutralizuojama, išlieka tik kai kurie pamatinio kamieno kirčiavimo bruožai (pavyzdžiui, anksčiau cituoti būdvardžiai perima pamatinių daiktavardžių kamieno kirtį ir priegaidę).

Todėl, manyčiau, geriau teigti, kad priesagos skirstytinos į stiprinančiąsias ir silpninančiąsias pagal jų poveikį vedinių kamienams. Stiprinančiosios priesagos yra tos, kurias pridėję gauname stipriojo kamieno vedinius, o silpninančiosios yra tos, kurias pridėję gauname silpnojo kamieno vedinius.

Taip suprasti leidžia ir veiksmažodžių *stiprinti, silpninti* padaromoji reikšmė: „Šiai darybos kategorijai priklauso veiksmažodžiai, reiškiantys aktyvų veiksmą, kurio tikslas – sukurti tam tikrą objektą ar savybę“ (DLKG¹⁻⁴ 387).

Ypatybės keitimo reikšmės atspalvis, kuris slypi veiksmažodžiuose *stiprinti*, *silpninti*, dar labiau nublanktų, jei vartotume įvardžiuotinius esamojo laiko dalyvius *stiprinamoji*, *silpninamoji* (priesaga).

Galima ieškoti ir kitų būdų, kaip nusakyti priesagų poveikį vedinių kamienams: priesagos, su kuriomis padaromi stipriojo kamieno žodžiai, galėtų būti vadinamos *stiprialytėmis*, o priesagos, kurias pridėjus padaromi silpnajo kamieno vediniai, – *silpnalytėmis* ar pan. Tačiau dažnas terminų kaitaliojimas trukdytų suvokti, kurias akcentines morfemų savybes skirtinguose veikaluose norima įvardyti. Anksčiau B. Stundžia (1993) šiam reikalui vartojo P. Garde'o terminus *stiprieji* ir *silpnieji afiksai*. Kitur (DLKG¹⁻⁴ 49–50, LKE² 272) šiais terminais vadinama vardažodžių priesagų savybė gauti kirtį. Ta savybė būdinga ir paprastųjų (pirminių) vardažodžių morfemoms – kamienams ir galūnėms. Todėl geriausia įtvirtinti būtent tokią terminų *stipriosios* ir *silpnosios morfemos* vartoseną.

Pabrėžus priesagų, kaip darybos priemonių, poveikį akcentinei vedinių (o ne pamatinių žodžių) kamienų galiai, kiek kitaip galėtų būti suprantama ir akcentinė dominacija.

B. Stundžia (1995, 8tt.) mano, kad vardažodžių priesagos gali būti ir dominacinės, ir nedominacinės. Prie dominacinių jis skiria daugelį priesagų, su kuriomis padaroma vedinių iš vardažodžių, pvz.: *-ynas: alksnynas, knygynas, žvaigždynas; -ókas, -a: didókas, -a, létókas, -a; -iškas, -a: úkiškas, -a, vaikiškas, -a; -inas, -à: dūlkinas, -à, pušvinas, -à*.

Dominacinės yra ir tos balsinės priesagos, kurios, pridėtos prie veiksmažodinio kamieno, gauna kirtį, pvz.: *-éjas, -a: kirpéjas, -a, pardavéjas, -a; -iklis: jungiklis, kirtiklis* (Stundžia 1995, 61, 62).

Nedominacinėmis pirmiausia laikomos tos priesagos, kurių vediniai išlaiko pamatinių veiksmažodžių „bendraties kirčio vietą bei priegaidę, įgyja stiprųjį kamieną ir 1-ąją kirčiuotę“ (Stundžia 1995, 77), pvz.: *-tojas, -a: budétojas, -a (: budéti), gýdytojas, -a (: gýdyti); -sena: búšena (: búti), vartóšena (: vartóti)*.

Prie nedominacinių skiriamos ir antrosios kirčiuotės veiksmažodinių vedinių priebalsinės priesagos, niekada negaunančios kirčio, pvz.: *-tas: aúštas (: aúti), gaúbtas (: gaúbti); -snis: žiņšsnis (: žėņgti), žviłšsnis (: žvėłgti)* (Stundžia 1995, 78, 79). Į šią grupę įtraukiami pavyzdžiai ir su metatonija, pvz.: *gúltas (: gúlti), vařtai (: vérti), žibiņštas (: žibiņti)*.

Tačiau tos balsinės ir priebalsinės priesagos, su kuriomis padaroma veiksmažodinių vedinių, gaunančių silpnąjį kamieną, laikomos dominacinėmis, pvz.: *-inỹs: brėžinỹs (: brėžti), leidinỹs (: léisti); -tĩs (-iēs): griūtĩs (: griúti), mirtĩs (: miřti); -lũs, -ĩ: imlũs, -ĩ (: iřti), taiklũs, -ĩ (: táikyti)* (Stundžia 1995, 67, 80, 81).

B. Stundžia (1995, 71tt.) priesagas *-imas, -inis, -ė, -ininkas, -ė* ir kai kurias kitas laiko esant dvejopo akcentinio statuso. Minėtos priesagos, gaunančios kirtį, kaip įprasta, vadinamos dominacinėmis, pvz.: *augĩmas, darbĩnis, -ė, darbiniĩkas, -ė*. Priesagos *-imas* (ir alomorfo *-ymas*) veiksmažodiniai vediniai, perimantys pamatinių kamienų kirčio vietą ir priegaidę, traktuojami kaip turintys nedominacines priesagas, pvz.: *kalbėjĩmas, dārymas*.

Kebliau apibūdinti priesagas *-inis, -ė, -ininkas, -ė*, kurių vediniai irgi perima pamatinių žodžių kirtį ir priegaidę, pvz.: *jũrinis, -ė, jũrininkas, -ė*. B. Stundžia (1995, 75–76) rašo: „Jeigu pamatinio žodžio kirtis susijęs su priešpaskutiniu skiemeniu, **-inis, -ė** funkcionuoja kaip tarpinė tarp nedominacinių ir dominacinių priesagų (vedinio kirčio vietos atžvilgiu – kaip nedominacinė, pamatinio kamieno akcentinės galios atžvilgiu – kaip dominacinė stiprinančioji priesaga)“. Panašiai nagrinėjama ir priesaga *-ininkas, -ė*: „vedinio kirčio vietai ši priesaga įtakos nedaro ir dėl to priskirtina prie nedominacinių afiksų, tačiau pamatinio žodžio kamieną visais atvejais sustiprina arba išlaiko stiprų ir rodo ją elgiantis kaip dominacinį stiprinantįjį afiksą“ (Stundžia 1995, 76).

Priesagos, kurių vediniai kirčiuojami dvejopai (kartais trejopai, labai retai ketveriopai), gerokai komplikuoja dominacinių ir nedominacinių afiksų apibrėžimus. Net jei kol kas paliktume nuošalyje tokius atvejus ir grįžtume prie anksčiau nagrinėtų pavyzdžių, sudėtinga būtų nusakyti, kas yra dominacinės ir nedominacinės vardažodžių priesagos, nes aptariant 1-osios ir 2-osios kirčiuotės vedinius, negaunančius priesagos kirčio, be visa ko, tektų atsižvelgti, kas eina vedinių darybos pamatu – vardažodžiai ar veiksmažodžiai.

Mano supratimu, vertinant akcentines vedinio, kaip darybos rezultato, savybes nėra būtinybės skirti veiksmažodinius ir vardažodinius darinius. Pirmosios kirčiuotės vardažodžiai, tokie kaip *mókytojas, -a* ir *mókslininkas, -ė, dvėšena* ir *sniėgena, trūpmena* ir *smūlkmena*, antrosios kirčiuotės priesagų vediniai, tokie kaip *sũskis* ir *drũckis, lėpšė* ir *meĩgšė*, akcentinėmis savybėmis nesiskiria. Čia pravartu prisiminti, kad silpnąjo kamieno (trečiosios ir

ketvirtosios kirčiuotės) priesagų vediniai, padaryti iš veiksmažodžių ir vardažodžių, traktuojami vienodai – jų darybos afiksai laikomi dominaciniais, plg.: *mokinỹs* (3^a) ir *kailiniaiĩ* (3^a), *drėgmė* (4) ir *tankmė* (4), *kūpinas*, –à (3^b) ir *drūskinas*, –à (3^b).

Taigi dominaciniais galima laikyti visus afiksus, kurie sustiprina ar sustiprina vedinių kamienus. Kadangi visi vardažodžių priesagų vediniai esti arba stipriojo, arba silpnojo kamieno, visos vardažodžių priesagos, kaip darybos priemonės, laikytinos dominacinėmis (jos visos lemia akcentinį vedinio tipą). Tai pasakytina ir apie priesagas *-imas* / *-ymas*, *-inis*, *-ė*, *-ininkas*, *-ė* ir kai kurias kitas, kurių vediniai yra keleriopo kirčiavimo. Apibendrinamasis terminas *dominacinės priesagos*, kuriuo aprėpiamos ir stiprinančiosios, ir silpninančiosios priesagos, nebūtinai, nes nedominacinių vardažodžių priesagų, mano supratimu, nėra.

Nagrinėjant kitas darybos priemones dominacinių ir nedominacinių afiksų skyrimas, žinoma, prasmingas. Tipiškas nedominacinis afiksas yra priešdėlis *ne-*: pridėtas prie įvairių kirčiuočių vardažodžių paprastai neturi poveikio akcentinei vedinių kamieno galiai, plg.: *laimė* (1) – *nelaimė* (1), *tuĩtas* (2) – *netuĩtas* (2), *dárbas* (3) – *nedárbas* (3), *žmogũs* (4) – *nežmogũs* (4); *laimĩngas*, –a (1) – *nelaimĩngas*, –a (1), *esmĩnis*, –ė (2) – *neesmĩnis*, –ė (2), *ámžinas*, –à (3^a) – *neámžinas*, –à (3^a), *gėras*, –à (4) – *negėras*, –à (4).

Atsižvelgdami į nevienodą darybos priemonių poveikį vedinių kirčiavimui dominacinius afiksus lietuviškai galėtume vadinti *veikliaisiais*, o nedominacinius – *neveikliaisiais*.

Jeigu visų afiksų skirstymą į dominacinius (veikliuosius) ir nedominacinius (neveikliuosius) iškeltume į aukštesnį rangą, tada vardažodžių priesagos patektų į dominacinių darybos priemonių grupę. Belineka pridurti, kad šitaip suprantama akcentinė afiksų dominacija įgyja kiek kitokią reikšmę nei P. Gardė'o darbuose, plg. (Gardė 1973, 315).

A. Girdenis (DKLG¹⁻⁴ 52–53) stiprinančiąsias priesagas skiria į tris grupes: stipriąsias, silpnąsias ir neutraliąsias.

Stipriosiomis vadinamos tos priesagomis, kurios visada atitraukia kirtį į save, pvz.: *úoga* (1) → *uogiėnė* (2), *vaĩkas* (4) → *vaikėlis* (2). Vengiant pasakymo „atitraukia kirtį“ (tai labiau būdinga traukliosioms, arba atrakcinėms, morfemoms), galima būtų teigti, kad stiprinančiosios stipriosios priesagos ne tik padaro stiprųjį vedinio kamieną, bet ir pačios gauna kirtį.

Silpnosios priesagos yra tos, prieš kurias esantis pamatinis kamienas gauna arba išsaugo kirtį, pvz.: *výras* (1) → *výriškas* (1), *vaĩkas* (4) → *vaĩkiškas* (1). Galima sakyti ir kiek kitaip: stiprinančiosios silpnosios priesagos vedinio kamieną padaro stiprųjį, bet jos pačios kirčio negauna.

Stiprinančiosiomis neutraliosiomis vadinamos tos priesagos, kurios atitraukia į save kirtį iš silpnų pamatinių kamienų, bet palieka jį stipriuosiuose kamieniuose, plg.: *šakà*, *-òs* (4) → *šakĩnis* (2), *galvà*, *-òs* (3) → *galvĩnis* (2), bet *úoga* (1) → *úogĩnis* (1), *druskà*, *-os* (2) → *drùskĩnis*.

Ši akcentinė savybė DLKG iliustruojama tinkamais priesagos *-inis*, *-ė* pavyzdžiais, bet, jeigu norėtume aprėpti ir kitus tos pačios priesagos vedinius, pateiktos taisyklės negaliojūt (sakysim, iš stipriojo kamieno daiktavardžių *dróbė* (1), *respùblika* (1), *vāsara* (1) padaryti būdvardžiai *drobĩnis*, *-ė* (2), *respublikĩnis*, *-ė* (2), *vasarĩnis*, *-ė* (2) gauna priesagos kirtį).

Tačiau svarbiausia yra tai, kad tam tikrais atvejais pastebima stiprinančiųjų priesagų *-inis*, *-ė*, *-ininkas*, *-ė* vidutinė galia: pridėtos prie silpnojo pamatinio kamieno šios priesagos gauna kirtį, o pridėtos prie stipriojo pamatinio kamieno – kirčio negauna (bent dalies vedinių kirčiavimą galima aiškinti pritaikius didesnės akcentinės galios morfemų taisyklę). Svarstytina, ar tinka tokias priesagas vadinti neutraliosiomis. Neutraliųjų afiksų terminą turbūt labiau derėtų vartoti kaip nedominacinių afiksų sinonimą, nes jais pabrėžiamas akcentinis darybos priemonių neutralumas.

Priesagas *-inis*, *-ė*, *-ininkas*, *-ė* paprasčiau būtų interpretuoti kaip vidutinio stiprumo afiksus, t. y. tarpinius tarp stipriųjų ir silpnųjų, arba ieškoti dar kitų nagrinėjimo būdų (žr. toliau).

B. Stundžia, kaip jau buvo sakyta, akcentinį priesagų *-inis*, *-ė*, *-ininkas*, *-ė* dvejojumą bando išreikšti kitaip. Jo supratimu, šios priesagos esančios tarsi tarpinės tarp dominacinių ir nedominacinių. Toks aiškinimas labiau pagrįstas tuo, kad vienais atvejais šios priesagos, kaip ir daugelis kitų dominacinių afiksų, gauna kirtį ir lemia vedinio kirčiavimą, kitais atvejais su šiomis priesagomis padaryti vardažodžiai perima pamatinių žodžių kirtį ir priegaidę. Kadangi su šiomis priesagomis padaromi stipriojo kamieno vediniai (įskaitant veiksmažodinius priesagos *-imas* / *-ymas* abstraktus), galima manyti, kad jos visais atvejais atlieka dominacinių afiksų funkcijas. Beje, kirčiuota vedinių priesaga *-ĩmas* netiesiogiai rodo, kad jų pamatiniai nepriesaginiai kamienai, matyt, yra silpnieji, o nekirčiuota tokių vedinių priesaga *-imas* / *-ymas* yra ženklas, kad pamatiniai

priesaginiai kamienai yra stiprieji (tai patvirtina ir išvestinių formų – neveikiamųjų būtojo laiko ir reikiamybės dalyvių, taip pat pusdalyvių – kirčiavimas).

Anksčiau B. Stundžia (1993, 56tt.), remdamasis P. Garde'u, dominacinius afiksus skirstė į stipriuosius ir silpnuosius, toliau – į kirčiuotus ir nekirčiuotus. Kiek vėliau terminai *stiprieji* ir *silpnieji* buvo pakeisti taiklesniais A. Girdenio terminais *stiprinantieji* ir *silpninantieji*. Tačiau tai, ką A. Girdenis vadina *stipriaisiais* ir *silpnaisiais* afiksais, B. Stundžia ir toliau įvardija kaip *kirčiuotus* ir *nekirčiuotus* afiksus. Kitaip sakant, terminai *stiprusis* ir *kirčiuotas*, *silpnasis* ir *nekirčiuotas* tampa sinonimais.

Akcentinė savybė gauti kirtį būdinga ir paprastųjų (pirminių) vardažodžių morfemoms – kamienams ir galūnėms – ir ta savybė visuose darbuose išreiškiama terminais *stiprioji* ir *silpnoji* (Pakerys 2000, 96tt.). Jau vien todėl geriau taip pat vadinti labai panašią afiksų, kaip darybos priemonių, savybę. *Kirčiuotų* ir *nekirčiuotų afiksų* terminai lietuvių kalbai nelabai tinka ir dėl kitos priežasties: iš stipriojo afikso kirtis gali būti nušokęs į galūnę pasireiškus atrakcijos (trauklumo) taisyklei. Sakysim, stipriąsias priesagas turinčių daiktavardžių *draugiją*, *mokyklà* kirčiuojama stiprioji trauklioji galūnė *-a* (tokių žodžių priesagų kirtį, t. y. jų stiprumą, rodo kiti linksniai: *draugijai*, *draugiją*, *mokyklai*, *mokyklą*...). B. Stundžia (1995, 5) irgi pastebi: „Lietuvių kalbai tokia termino „kirčiuotas“ vartoseną nėra patogi“.

B. Stundžia (1995, 20tt.) stipriuosius (arba, kaip jis vadina, kirčiuotus) afiksus skirsto dar smulkiau į akūtinius (tvirtapradžius) ir neakūtinius (netvirtapradžius). Ši akcentinė priesagų savybė yra svarbi, nes ji paprastai lemia, kuriai kirčiuotei – pirmajai ar antrajai – priklausys vedinys. Iš tikro čia turimi omenyje vienaskiemieniai afiksai, kurių yra dauguma. Tačiau negalima išleisti iš akių ir tokių, kad ir retų, priesagų, į kurias įeina dviejų skiemenų pagrindo garsai. Sakysim, stipriąją (kirčiuotą) tvirtapradę priesagą turintis daiktavardis *vis-úomen-é* ir stipriąją (kirčiuotą) tvirtagalę priesagą turintis būdvardis *vien-iñtel-is* priklauso tai pačiai kirčiuotei, nes jų kirtis yra tolesniame skiemenyje. Ne vieno skiemens yra ir tvirtapradę priesaga *-enýbė* (*gars-enýb-é*, *pirm-enýb-é*, *ret-enýb-é*), bet kirčio vieta kita nei priesagos *-(i)úomenė*. Dviskiemenių afiksų esama ir daugiau (pavyzdžiui, priešdėliai *api-*, *apy-*, *ati-*, *ato-*, veiksmažodžių priesagos *-inėti*, *-uliuoti* ir kt.). Detalesniame žodžių ir jų formų apraše reikėtų nurodyti ir tai, kuris stipriųjų morfemų skiemuo gauna kirtį (Лельдт 2006, 46–47).

A. Girdenis (LKE² 273) rašo apie daiktavardžių, žyminčių asmenų žmonas, priesagos *-ienė* atraktyvumą (trauklumą), plg.: *Totoráitis* > *Totoráitienė*, *Žiáuga* > *Žiáugienė*, bet *Ruginis* > *Ruginiėnė*, *Nemeikis* > *Nemeikiėnė*, *Žemaitis* > *Žemaitiėnė*. Tiesa, kartais ši priesaga gauna kirtį nepaisant to, kad pamatinių žodžių priešpaskutinis skiemuo esti kirčiuotas tvirtapradis arba nekirčiuotas, pvz.: *velniėnė* (plg. *vėlnias*), *Šepetiėnė* (plg. *Šepetys*, *Šėpetį*); šiais atvejais priesaga yra kirčiuota, matyt, dėl kitos priežasties – pamatinių žodžių kamienai yra silpnieji. Taigi galima manyti, kad kalbamoji priesaga pasižymi ne tik trauklumu, bet ir daliniu stiprumu. Kitoms vardažodžių priesagoms trauklumas nebūdingas. Sistemos dėlei būtų pravartu skirti traukliąsias ir netraukliąsias vardažodžių priesagas.

Stiprinančiąsias silpnąsias (nekirčiuotas) priesagas B. Stundžia (1995, 15–16) nurodo esant dvejopas: mutagenines ir nemutagenines. Mutageninės priesagos vediniuose sukelia metatoniją – kirčio vietos ar priegaidžių kaitą, pvz.: *vidurkis* (plg. *vidurys*, *vìdurį*), *ilgšis*, *-ė* (plg. *ilgas*, *-à*). Nemutageninės priesagos nesukelia metatonijos, jų vediniai perima pamatinių kamienų kirčio vietą ir priegaidę, pvz.: *smūlkmeniškąs*, *-a* (plg. *smūlkmena*), *vaikiškąs*, *-a* (plg. *vaikas*), *lygiava* (plg. *lygus*, *-i*). Beje, prasmingiau būtų vartoti terminus, padarytus iš žodžio metatonija: metatoniniai (ar metatoniškieji) ir nemetatoniniai (nemetatoniškieji) afiksai.

Silpninančiosios priesagos A. Girdenio smulkiau neskirstomos; iš pateiktų pavyzdžių galima suprasti, kad jos yra tik silpnosios, pvz.: *ámžius*, *ámžių* (1) → *ámžinas*, *-à* (3^a), *stirna* (1) → *stirnenà* (3^a), *lāpė* (2) → *lapenà* (3^b).

B. Stundžia (1995 15tt.) silpninančiąsias, kaip ir stiprinančiąsias, priesagas skirsto į mutagenines ir nemutagenines, plg.: *añtinąs* (: *ántis*) ir *ámžinas*, *-à* (: *ámžius*). Pagal santykį su kirčio vieta jos čia neapibūdinamos, bet iš pavyzdžių galima suprasti, kad silpninančiosios priesagos tėra silpnosios (nekirčiuotos). Manant, kad silpninančiųjų stipriųjų priesagų negali būti, ši akcentinė savybė neįtraukiama ir į schemą (Stundžia 1995, 20).

Tikrai, beveik visos silpninančiosios daiktavardžių priesagos yra silpnosios (nekirčiuotos). Tačiau galima rasti ir silpninančiųjų stipriųjų vardažodžių priesagų. DŽ⁴ dedamas daiktavardžio *roplys* senesnis atitikmuo *ropuonìs* (4), šalia *žiniuōnis*, *-ė* (2) pateikiama gretybė *žiniuonìs* (4); šie ketvirtosios kirčiuotės žodžiai yra sudaryti su silpninančiąja stipriąja priesaga *-iuonìs*, plg. linksnius, turinčius silpnąsias netraukliąsias galūnes: *ropuōniui*, *ropuōnį*, *ro-*

puõnys, žiniuõniui, žiniuõnį, žiniuõnys. Kitais atvejais priesaga pasireiškia kaip stiprinančioji stiprioji (plg. pagrindinį akcentinį ir morfologinį variantą *žiniuõnis, -ė* (2)) arba kaip silpninančioji silpnoji (plg. daiktavardžio *deguõnis* (2) gretybę *deguonìs* (3^b)).

Daugiau esama tikrinių daiktavardžių, kuriuose galima įžvelgti silpninančiąsias stipriąsias priesagas (ar bent jas primenančius baigmenis). B. Stundžia (1995 43) mini keletą ketvirtosios kirčiuotės vietovardžių, laikytinų vediniais: *Alšyčią* (: *Alšià*), *Ašvijà* (: *ašvà*), *Kaniavà* (: *Kanià*), *Sasnavà* (: *Sasnà*). (Beje, upėvardis *Alšyčią* vienur skiriamas ketvirtajai (UEV 5), kitur – antrajai kirčiuotei (VKŽ 13, LKKN 80); patikimesnis ketvirtosios kirčiuotės yra upėvardis *Virvyčią*). Čia priesagos (ar baigmenys) atlieka silpninančiųjų stipriųjų afiksų vaidmenį, plg.: *Virvyčią, Ašviją, Kaniāvą, Sasnāvą*. Kiti pavyzdžiai rodytų, kad analogiškai vietovardžių afiksai gali būti stiprinantieji stiprieji (*Svetyčią* (2), *Žemaitiją* (2)), stiprinantieji silpnieji (*Kiaūlyčia* (1), *Báltija* (1), *Domeikava* (1)) ar silpninantieji silpnieji (*Vilkiją* (3^b), *Jonavà* (3^b)).

Nemažą grupę sudaro daugiskaitiniai trečiosios kirčiuotės gyvenamųjų vietų vardai, turintys kirčiuotą priesagą (ar baigmenį) *-(i)õnys*: *Aliõnys, Bačkõnys, Dvarcõnys, Marcinkõnys, Skiemõnys, Šimõnys, Švenčionys* ir kt. (bet plg.: *Dõmantõnys* (1), *Subártonys* (1)). Tokiomis pačiomis akcentinėmis savybėmis pasižymi ir kai kurių tikrinių daiktavardžių priesaga (ar baigmuo) *-(i)uonà*, pvz.: *Agluonà* (3), *Krašuonà* (3), *Veliuonà* (3) (bet plg.: *Ėžeruona* (1), *Vyžuonà* (3^a)).

Tipiška silpninančioji stiprioji yra būdvardžio *apvalainas, -à* priesaga *-ai-nas, -à*.

Silpninančiąją stipriąją priesagą turi aukštesniojo laipsnio formos (išskyrus vns. vardininką), plg.: *gerèsnį, -ę, geresnių, gerèlèsnį, -ę, gerèlesnių* (bet *gerèsnis, -ė, gerèlèsnis, -ė*).

Jeigu vardažodžių klasei skirtume įvardį, čia irgi rastume silpninančiųjų stipriųjų priesagų: *-(i)õks, -ià* (*jõks, -ià, kõks, -ià, šiõks, -ià, tõks, -ià*), *-iñtas, -à* (*keliñtas, -à*).

Silpninančiosios, kaip ir stiprinančiosios, stipriosios priesagos skirtinos į akūtines (tvirtaprades) ir neakūtines (netvirtaprades). Taip pat reikėtų bent užuominos, kad aukštesniojo laipsnio atmainos – aukštėlesnio laipsnio – formos turi ilgesnį afiksą *-ėlèsn-* su kirčiuotu antruoju skiemeniu.

Jeigu grįžtume prie stiprinančiųjų priesagų smulkesnio skirstymo, į kurį reikia įkomponuoti vadinamąsias neutraliąsias (arba kitaip sakant, vidu-

tinio stiprumo, B. Stundžios žodžiais tariant, tarpines tarp dominacinių ir nedominacinių) priesagas, pastebėtume, kad vienaip ar kitaip pažeidžiamas binariškumo principas. Šią problemą galima spręsti įvairiai. Vienas būdų – stiprinančiasias stipriąsias ir silpnąsias priesagas dar vertinti pagal akcentinio poveikio vedinių kamienams sąlygiškumą. Nesąlyginėmis būtų galima vadinti tas priesagas, su kuriomis padaroma tik stipriojo arba tik silpnojo kamieno vediniai (be jokių išimčių). Tokių stiprinančiųjų nesąlyginių stipriųjų priesagų pavyzdžiais gali eiti, tarkim, daiktavardžių priesagos *-ýtis, -ýtė*, stiprinančiąja nesąlygine silpnąja galima vadinti būdvardžių priesagą *-iškas, -a*.

Šiaip jau nemaža dalis vardažodžių priesagų yra sąlyginių. Su jomis padaryti žodžiai nėra vieno kirčiavimo tipo; jų akcentinį stiprumą ar silpnumą reikia grįsti papildomomis taisyklėmis (įskaitant ir derivacinę reikšmę). Ypatingus atvejus, kai jokiais morfonologiniais ar kitais požymiais negalima paaiškinti kai kurių vedinių savito kirčiavimo, tinka vadinti idiomatizuotais (idiomatizacijos sąvoką gal derėtų suprasti siauriau, negu ji teikiama A. Girdenio (DKLG¹⁻⁴ 53)). Taigi šalia sąlyginio stiprumo priesagos, kuri gali būti ir stiprioji, ir silpnoji, privalėtų atsirasti papildomų taisyklių ar bent išvardijamų idiomatizuotų atvejų, kad būtų aišku, jog tie vediniai kirčiuojami nevienodai. Prie tokių sąlyginio stiprumo priesagų galima skirti daiktavardžių priesagas *-imas / -ymas, -ininkas, -ė*, būdvardžių priesagas *-inis, -ė, -ykštis, -ė, -ingas, -a*.

Tą patį galima būtų pasakyti ir apie silpninančiasias priesagas. Daugelis jų yra nesąlyginės silpnosios. Tačiau kai kurių vietovardžių pavyzdžiai rodo, kad vienais atvejais silpninančioji priesaga (ar baigmuo) pasireiškia kaip stiprioji, kitais atvejais – kaip silpnoji (plg.: *Ašvijà* (4) ir *Vilkijà* (3^b), *Veliuonà* (3) ir *Vyžuonà* (3^a)). A. Girdenis (DKLG¹⁻⁴ 53) yra pabrėžęs: „Ypač dideliu idiomatiškumu pasižymi <...> vietovardžiai bei asmenvardžiai“. Nuodugniau ištyrus kai kuriais atvejais galbūt paaiškėtų papildomos sąlygos, dėl kurių skiriasi panašios sandaros vietovardžių kirčiavimas.

Sąlygiškumas būdingas ir stiprinančiosioms bei silpninančiosioms priesagoms. Lygindami vietovardžius *Subártonys* (1) ir *Švenčiónys* (3), *Ėžeruona* (1) ir *Vyžuonà* (3^a) pastebime, kad vienų žodžių kamienas yra stiprusis (susstiprintas), kitų – silpnasis (susilpnintas), nors jų darybos priemonė, matyt, yra ta pati. Skiriasi ir kai kurių tos pačios darybos bendrinių žodžių kamieno stiprumas, plg.: *penétuvė* (1) ir *sétuvė* (3^a), *svirtis* (1) ir *mirtis* (4). Taigi šios

priesagos yra sąlyginės stiprinančiosios arba sąlyginės silpninančiosios. Dauguma kitų vardažodžių priesagų yra nesąlyginės stiprinančiosios arba nesąlyginės silpninančiosios.

Pagaliau priesagų metatoniškumas ar nemetatoniškumas irgi gali būti saistomas su tam tikromis sąlygomis (ar bent išimtimis) ir visuotinis (nesąlyginis, be jokių išimčių). Sakysim, daiktavardžių priesaga *-esys* yra sąlyginė metatoniinė: veiksmazodiniams vediniams būdinga tvirtagalė priegaidžių kaita (plg.: *dundesys, duñdesj : dunda, virpesys, virpesj : virpa*), bet daiktavardinis vedinys *trobėsys, tróbesj* išlaiko tvirtapradę pamatinio žodžio šaknies priegaidę – *trobà, tróbq* (šiuo atveju priesaga *-esys* pasireiškia kaip sąlyginė nemetatoninė).

Nenorėdami per daug išplėsti priesagų klasifikacijos schemas (ne mažiau kaip trijose pakopose reiktų skirti nesąlyginius ir sąlyginius afiksus), sąlyginius konkrečių darybos priemonių požymius galime žymėti specialiu ženkliu ^(s). Pavyzdžiui, daiktavardžio *pentétuvė* priesaga *-tuvė* yra stiprinančioji^(s), o *sétuvė* – silpninančioji^(s), būdvardžio *darbìnis, -ė* priesaga *-inis, -ė* yra stiprioji^(s), o *úkinis, -ė* – silpnoji^(s), daiktavardžio *virpesys* priesaga yra metatoniinė^(s), o *trobėsys* – nemetatoninė^(s) ir pan.

Skyrium nagrinėtini tie priesaginiai vardažodžiai, kurių darybos pamatu eina priešdėliniai veiksmazodžiai, prielinksninės konstrukcijos (pastaruojų atveju gali būti įžvelgiama mišrioji daryba). Kaip yra pastebėjęs B. Stundžia (1995, 57tt.), akcentiniai šitokios sandaros vardažodžių morfemų santykiai yra sudėtingesni. Neretai priešdėliai ima dominuoti ir lemia vedinių kirčiavimą. Panašūs reiškiniai būdingi ir galūninės darybos vardažodžiams, iš pamatinių žodžių perimantiems priešdėlius. Todėl šią problemą derėtų spręsti kompleksiskai – nenutolstant nuo žodžių darybos principų (Pakerys 1996, 267) reiktų ieškoti morfonologinio kirčiavimo aprašo būdų, papildomų taisyklių, rodančių ne tik priesagų ir galūnių, kaip darybos priemonių, bet ir į pamatinį kamieną įeinančių priešdėlių akcentinį vaidmenį. Tai galėtų būti kito tyrimo uždavinys.

Išvados.

1. Kadangi visos vardažodžių priesagos lemia vedinių kirčiavimą, galima manyti, kad visos jos yra dominacinės (veikliosios).

2. Vardažodžių priesagų skirstymą į stiprinančiąsias ir silpninančiąsias labiau tiktų grįsti akcentiniu jų poveikiu ne pamatinių žodžių, o vedinių kamienams.

3. Silpninančiosios priesagos gali būti ne tik silpnosios, bet ir stipriosios.

4. Apibūdinant stipriąsias priesagas ne visada pakanka pasakyti, kurios jų yra akūtinės (tvirtapradės), kurios – neakūtinės (netvirtapradės). Jeigu į priesagą įeina dviejų skiemenų pagrindo garsai, derėtų nurodyti ir kirčio vietą.

5. Ne vienu atveju akcentinės priesagų savybės yra sąlyginės (aptariant jų vedinius reikia pridėti papildomų taisyklių ar bent išvardyti idiomatizuotus pavyzdžius). Didelė dalis priesagų yra nesąlyginių (jų vedinių kirčiavimas nesaistomas su kokiomis nors sąlygomis).

ON THE ACCENTUAL VALUE OF LITHUANIAN NOMINAL SUFFIXES

Summary

This paper presents some remarks on the definition of accentual value of Lithuanian nominal suffixes. All of these suffixes determine the accentuation of derivatives and, therefore, these morphemes can be considered as dominant. It is argued in this paper that the classification of nominal suffixes into strengthening and weakening ones should be based on the effect these suffixes make on the stems of the derivatives rather than on the stems of the base words. One should note that the weakening suffixes can be not only weak, but also strong in some cases. The description of strong suffixes should not be limited to indicating whether they are acute or non-acute. If the vocal phonemes of the suffix belong to two syllables, the place of the stress also has to be taken into account. In a number of cases the accentual properties of suffixes are conditional (i.e. when the derivatives of these suffixes are described, additional rules have to be provided or at least the irregular items have to be listed). On the other hand, one should note that the majority of suffixes are unconditional (the accentuation of their derivatives is not related to certain conditions).

LITERATŪRA

DLKG¹ – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

DLKG² – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 2 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

DLKG³ – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 3 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

DLKG⁴ – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 4 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

DŽ⁴ – Stasys Keinys (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 4 patais. ir papild. leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

Garde Paul 1973, Principles of the synchronic description of stress, *Phonology*, Harmondsworth, 309–319.

Garde Paul 1980, *Grammaire russe 1: Phonologie. Morphologie*, Paris: Institut d'Études slaves.

Girdenis Aleksas 2001, *Kalbotyros darbai 3*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LG – Vytautas Ambrazas (ed.), *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.

LKE² – Vytautas Ambrazas (red.), *Lietuvių kalbos enciklopedija*, 2 patais. leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.

LKKN – Regina Dobelienė (sud.), *Lietuvių kalbos komisijos nutarimai: 1977–1998*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

LUEV – Elena Grinaveckienė (ats. red.), *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963.

Pakerys Antanas 1996 (rec.), Bonifacas Stundžia, Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema, 1995, *Baltistica* 31(2), 266–269.

Pakerys Antanas 2000, Vardažodžių galūnių ir kamienų akcentinės galios nustatymo tvarka, *Kalbotyra* 48/49 (1), 95–102.

Stundžia Bonifacas 1993, Morfemų ir žodžių akcentinė klasifikacija, *Kalbotyra* 42 (1), 54–75.

Stundžia Bonifacas 1995, *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius: Petro ofsetas.

Stundžia Bonifacas 1996, *Lietuvių kalbos kirčiavimas*, Vilnius: Baltos lankos.

VKŽ – Marija Razmukaitė, Vytautas Vitkauskas (sud.), *Vietovardžių kirčiavimo žodynas*, Vilnius: Kultūra, 1994.

Лефельдт Вернер 2006, *Акцент и ударение в русском языке*, Москва: Языки славянской культуры.

Antanas PAKERYS

Lietuvių kalbotyros katedra

Vilniaus pedagoginis universitetas

T. Ševčenkos g. 31

LT-03111 Vilnius

[apakerys@vpu.lt]

